
Kapitaal en arbeid, en wat daar tussen zit

A.L. Mok

Naar aanleiding van:

F. Bechhofer en B. Elliott (eds), *The petite bourgeoisie. Comparative studies of the uneasy stratum*, Londen en Basingstoke, Macmillan, 1981, 206 blz.

R. King en J. Raynor, *The middle class*, Londen en New York, Longman, 1981. 2e herziene druk, 267 blz.

J.H. Pompe, *De kleine middenstand in Nederland. Een vergelijkende studie tussen de oude en de nieuwe middenstand*, Deventer, Van Loghem Slaterus, 1980, 362 blz.

J. Ramondt, *Spelende elites. Een essay over continuïteit en verandering in de Nederlandse arbeidsverhoudingen*, Alphen aan den Rijn-Brussel, Samsom, 1980, 106 blz.

R. Scase en R. Goffee, *The real world of the small business owner*, Londen, Croom Helm, 1980, 166 blz.

R. Scase en R. Goffee, *The entrepreneurial middle class*, Londen en Canberra, Croom Helm, 1982, 212 blz.

H.J.M. van den Tillaart, H.C. van der Hoeven, F.W. van Uxem en J.M. van Westeraak, *Zelfstandig ondernemen. Onderzoek naar de problemen en mogelijkheden van het zelfstandig ondernemerschap in het midden- en kleinbedrijf*, Nijmegen/Den Haag, Instituut voor Toegepaste Sociologie/Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf, 1981, 482 blz.

1. Het beeld van de middenstander

In de grote verzorgingsstaat bekommert men zich weinig om de kleine zelfstandige. In de periode van groei en welvaart die we in de jaren vijftig en zestig hebben doorgeemaakt bleef het kleine bedrijf onopgemerkt aanwezig, zij het in geleidelijk vermindere aantallen. Tussen de grote machten van kapitaal en arbeid leiden de kleintjes een wat marginaal bestaan. Aan het spel van de elites hebben zij part noch deel.

Dit beeld van de kleine zelfstandige ondernemers, ook wel samengevat onder de afschuwelijke maar helaas handzame term 'midden- en kleinbedrijf', komt naar voren uit de hier besproken literatuur. Het sprekendst, ook omdat het in tegenstelling tot de meeste literatuur over het onderwerp op origineel Nederlands onderzoek berust, komt dit soort lamentatie over de eigen positie naar voren in het boek van Pompe. Dit kan wellicht het duidelijkst worden geïllustreerd met een citaat:

'Vanuit het besef een economisch kwetsbare positie in te nemen, weet de kleine zelfstandige dat hij geen greep heeft op allerlei ontwikkelingen van economische en politieke aard. Als 'gedwongen solisten' staan de kleine zelfstandigen alleen; zij hebben geen bondgenoten met wie tezamen richting gegeven kan worden aan een voor hun bestaan niet of minder bedreigende samenleving of sociaal-economische orde. Tegen de klappen van het

vrije marktmechanisme heeft juist de kleine ondernemer het minst verweer. Hij is overgeleverd aan opdrachtgever en consument die 'trouweloos' genoeg zijn hem voor een goedkopere prijs elders in de steek te laten' (Pompe, blz. 257-258).

Het zou echter verkeerd zijn hieruit af te leiden dat kleine ondernemers dus een aversie hebben tegen hun bestaan als machteloze, vrij marginaal blijvende speelbal van kapitaal en arbeid. Uit het onderzoek van Van den Tillaart e.a. komt naar voren dat een grote meerderheid van de door hen onderzochte kleine ondernemers zeer bewust voor het ondernemerschap heeft gekozen en ervoor blijft kiezen, hoe slecht de tijden ook mogen zijn. Wat hen vooral tot deze keuze brengt is het gevoel van onafhankelijkheid en autonomie dat zij nergens anders zo zouden kunnen ondervinden. Belangrijk daarbij is dat middenstanders-van-huis-uit die eerst in loondienst zijn geweest de onafhankelijkheid veel sterker waarderen dan degenen die het bedrijf direct van hun ouders hebben overgenomen. Tweederde van Pompe's steekproef was afkomstig uit een middenstandsmilieu, terwijl 38% het bedrijf van de ouders had overgenomen. Bij Van den Tillaart e.a. was dit 37%. Degenen die eerst bij een baas hebben gewerkt hebben meer kans om van hun eigen bedrijfje een succes te maken. Dat brengt ons op de gedachte dat identieke arbeidstaken zich dus zowel zelfstandig als in loondienst laten verrichten. Op die manier krijgen zelfstandige en onzelfstandige arbeid binnen hetzelfde vakdomein een duidelijke verbinding. We moeten over de kleine zelfstandige niet alleen in termen van ondernemerschap, maar ook in die van vakmanschap denken. In dit verband moet ik, bij alle waardering voor zijn boek, opmerken dat Pompe een kans heeft laten liggen om door te dringen tot een heel wezenlijk element in de classesituatie van de kleine ondernemers, nl. het al of niet kunnen beheersen van het arbeidsproces.

Pompe betrok bij zijn onderzoek 314 kleine zelfstandige middenstanders in de detailhandel en ambachten met maximaal 9 personeelsleden en vergeleek deze met 362 lagere en middelbare administratieve en technische ambtenaren en beampten werkzaam bij gemeente, universiteit en particulier bedrijfsleven. Geen wonder dat hij als uitkomst vond dat slechts 2% van de employés wel eens had overwogen om zelfstandige te worden, terwijl 14% van de middenstanders de loondienstbetrekking als serieus alternatief beschouwde. De vergelijking tussen 'oude' en 'nieuwe' middenstand is daardoor bij Pompe niet erg geslaagd. Wat de 'oude' en 'nieuwe' middenstand scheidt is belangrijker dan wat bindt. 'Nieuwe middenstand' slaat volgens Kruijt op de sterk toegenomen maatschappelijke betekenis, en op de grotere macht, invloed en getalssterkte van de witte-boorden-beroepen¹. De nieuwe middenstander is economisch onzelfstandig en heeft weinig gemeen met de oude middenstander. Wat hen bindt is eerder een negatief punt: het zich afzetten tegen de proletariërs uit angst in de proletarisering meegezogen te worden ('fatsoenlijke armoede'). Daar houdt de vergelijking op. Volgens Pompe's onderzoek gaapt er een kloof van onbegrip tussen oude en nieuwe middenstanders, wat nog het meest tot uiting komt in maatschappijbeeld, politieke voorkeur en in de betekenis die men aan het zelfstandig zijn toekent.

Ik kan me twee belangwekkender en ook theoretisch relevantere vergelijkings-groeperingen voorstellen, nl. loonarbeiders in identieke werkzaamheden, en boeren en tuinders. De vergelijking met de loonarbeid voert ons naar de klassenstructuur en met name de plaats van de 'petite bourgeoisie' daarin. De vergelijking met de boeren brengt ons op het onderwerp van stabiliteit en verandering (in de industriële maatschappij) en de bijdrage van de kleine ondernemers daaraan.

2. De kleine ondernemer in de klassenstructuur

Onze taal heeft geen behoorlijke term voor het maatschappelijk midden, zoals het Engelse 'middle class' en het Franse 'classe moyenne'. 'Middenklasse' is geen gangbaar woord en bovendien zullen velen het als een anglicisme aanvoelen en als nogal gekunsteld. 'Middengroepen', een term in opkomst en merkwaardigerwijs altijd in het meervoud gebruikt, heeft een politiek-economische bijbetekenis en wordt nogal eens in verband gebracht met hoge belastingen en zware druk van sociale premies ('de bedreigde middengroepen'). Het is een 'doelgroep' uit verkiezingsmanifesten. 'Middenstand' doet ouderwets aan, als een woord uit een voorbije standenmaatschappij. Den Broeder meent dat de term bij een deel van degenen die ermee worden aangeduid, onaangename gedachtenassociaties wekt². Dynamische ondernemers, hoe klein ook, willen geen middenstander worden genoemd, vooral als zij geen winkelier zijn. Hun referentiekader is het grote bedrijf. Den Broeder meent zelfs dat dit een reden zou kunnen zijn om niet met 'soortgenoten' in één organisatie te willen zitten. Een stukje 'vals bewustzijn'? Pompe bespreekt in zijn boek de term, vindt haar onbruikbaar maar handhaaft haar bij gebrek aan beter.

Bekend is uiteraard dat Marx en Engels in het *Communistisch Manifest* een toenemende polarisatie van kapitaal en arbeid voorspelden, waarbij de 'kleine bourgeoisie' geen rol van betekenis was toegedacht. De politieke betekenis van de zelfstandige ambachtslieden en winkeliers was in hun ogen gering, zij beschouwden hen niet als een motor van de klassenstrijd zoals de arbeidersklasse. Zodra het privé-bezit van de produktiemiddelen zou zijn afgeschaft, zou de middenstand trouwens deel gaan uitmaken van de arbeidersklasse, d.w.z. 'proletariseren'. De rol van de boeren is van meer betekenis, volgens Marx. In de *18e Brumaire van Louis Bonaparte* stelt hij zelfs dat Napoleon III zijn staatsgreep maar kon plegen omdat de boeren achter hem stonden, en in hem hun grote bevrijder zagen. De boeren vormden in de tijd van Marx overal in West-Europa de grootste klasse. Zij waren eerder een 'overgangsklasse' dan de kleine zelfstandigen, aan wie Marx ieder revolutionair elan ontzegde. Dat klopt wel met de uitkomsten van het onderzoek van Pompe en Van den Tillaart e.a. Pompe noemt als resultaat van zijn onderzoek middenstander zijn 'een manier van denken'; men denkt anti-collectivistisch en verlangt naar stabiele sociaal-economische verhoudingen. Dit wijst op een politieke voorkeur voor partijen die individualisme en behoudensgezindheid in hun vaandel hebben. Meer dan de helft van de middenstanders uit Pompe's

steekproef zei CDA en VVD te stemmen. Bij Van den Tillaart e.a. loopt dit op tot 85%, als men geen rekening houdt met 'onbekend' en 'geen voorkeur' (blz. 62). Gezien de proletarische situatie waarin een aantal van de ondervraagden 'objectief' gesproken is komen te verkeren, is dat een opmerkenswaardig resultaat. Van gevoeligheid voor radicalisme (van links of van rechts) is echter niets gebleken. Dat is vreemd, want uit Engels onderzoek (King en Raynor, blz. 217) blijkt dat het conservatisme van de kleine zelfstandige eerder een conservatisme-uit-wrok dan een conservatisme-uit-overtuiging is. De wrok wordt in eerste instantie gekoesterd t.o.v. kapitaal en georganiseerde arbeid (de vakbonden). Zij drijft de kleine zelfstandigen ertoe de overheid als relatief minst slechte 'bondgenoot' te zien (Pompe, blz. 257). Maar dat versterkt zijn wrok weer, omdat de overheid in de verzorgingsmaatschappij de kleine zelfstandige weinig bescherming kan bieden.

De kleine zelfstandige ondernemer zit als het ware 'te paard' op de klassegrens van kapitaal en arbeid, met één been ter rechter- en één been ter linkerzijde. Het is deze marginaliteit die het hoofdthema vormt van de twee werken van Scase en Goffee. In *The entrepreneurial middle class* verdelen zij de 'oude middenstand' in een marginale en een gevestigde groepering, gestructureerd door kapitaalbezit. De gevestigde middenstanders beschikken over veel kapitaal en vormen de ruggegraat van de middle class. Hun verticale sociale mobiliteit wordt bepaald door de groei en het succes van hun onderneming, maar blijft altijd binnen de klassegrenzen. De marginale middenstanders zijn de meest kwetsbare groepering uit de klassenstructuur. Zij beschikken over weinig kapitaal, zodat de overdracht naar een volgende generatie ook vrijwel onmogelijk is. Dit stempelt hen tot een instabiele factor in de klassenstructuur. Zij ervaren een grote mate van mobiliteit, zowel intra- als intergeneratie. Hun kinderen zijn eerder slechter dan beter af dan de kinderen van mensen in loondienst. Door verdere proletarisering onder invloed van de economische crisis is de kloof tussen de marginale en de gevestigde middenstanders groter geworden. Onder invloed van die zelfde crisis zwelt het aantal marginalen onder hen aan, maar het aantal gevestigden blijft constant of daalt. Deze ontwikkeling verzwakt de zelfstandige segmenten van de middenklasse nog meer.

In *The real world of the small business owner* trachten Scase en Goffee na te gaan waarom dit zo is. Waarom wordt of blijft iemand zelfstandig ondernemer? Hier komt een gemeenschappelijk element van alle besproken studies van de middenstanders naar voren: men geeft slechts zelden de voorrang aan die kanten van de beroepsrol die echt 'kapitalistisch' kunnen worden genoemd. Men is kleine zelfstandige uit liefde voor een vak of voor de relaties met de klanten, om de autonomie en de zelfstandigheid, maar zelden uit winstbejag of uit wens tot marktbeheersing. Bij Pompe en Van den Tillaart e.a. treft men, net als bij Scase en Goffee, vele ondernemers aan die lang nadenken voor ze personeel in dienst nemen of, als ze al personeel hebben, voor ze meer personeel aannemen. Men wil vakman zijn (ambachtsman of winkelier) maar men heeft een enorme weerstand tegen die aspecten die men het best met 'management' zou

kunnen aanduiden. Het zijn echter deze laatste aspecten die 'economische groei' mogelijk maken en die van een marginale ondernemer een gevestigde kunnen maken.

Bij alle tot nu toe besproken studies ontbreken twee aspecten van het midden- en kleinbedrijf helaas geheel. Ten eerste komen wij weinig of niets te weten over hoe het kleine bedrijf omgaat met hoogwaardige technologie. Computers en numeriek bestuurd machines bijvoorbeeld. Een tweede aspect dat ontbreekt is dat van het gezinsbedrijf. Kleine zelfstandige ondernemingen zijn in vele gevallen samenwerkingsverbanden van man, vrouw en kinderen, met soms een enkel personeelslid. De problemen van arbeidsverdeling en zeggenschap vragen daar wellicht nog dringender om een oplossing dan in het grotere bedrijf. Helaas, zoals gezegd, wordt hieraan in weinig studies aandacht besteed. Mede daarom is de vergelijking met het boerenbedrijf zo belangrijk.

3. Middenstanders en boeren

Op de omslag van het boek van Pompe staat een ouderwets soort boerderij, vermomd als snoepwinkeltje. Maar al is de vermomming nog zo goed, het is en blijft een boerderij. Zodat de lezer eigenlijk op een dwaalspoor wordt gebracht. Want het boek van Pompe gaat niet over boeren.

In de bundel artikelen onder redactie van Bechhofer en Elliott trof ik daarentegen een bijzonder interessant stuk aan van H. Newby, D. Rose, P. Saunders en C. Bell, getiteld 'Farming for survival. The small farmer in the contemporary rural class structure'. Er zijn vele overeenkomsten tussen boeren en middenstanders, zeggen deze auteurs. Het gezinsbedrijf is bij beide het meest voorkomende bedrijfstype, de vrouw werkt in vele gevallen mee, zij het dikwijls in voor de bedrijfsvoering minder essentiële taken. Traditionele waarden worden bij beide soorten zelfstandigen in ere gehouden, vooral het met eigen handen opbouwen van het bedrijf. Het vakmanschap krijgt steeds weer voorrang boven het ondernemerschap, wat sterk doet denken aan de uitkomsten van het onderzoek van Van den Tillaart e.a. Erfelijke opvolging is de meest voorkomende vorm van bedrijfsvererving. Men wordt geboren in een gezin met eigendom en dat verkleint de kans dat men (blijvend) in loondienst treedt.

Bij Pompe wordt dit gegeven ook voor Nederland bevestigd, ook hier vindt men een grote mate van beroepserfelijkheid. Boeren worden bij Pompe wel genoemd, want deze vormen voor middenstanders een (benijde) referentiegroepering en de boerensector levert bovendien nogal eens nieuwe recruten voor het midden- en kleinbedrijf. Men zou best wat meer willen weten over de mobiliteit tussen boeren en middenstanders. Bijvoorbeeld in Pompes onderzoeksgebied (Groningen) zal die wel eens heel groot kunnen zijn.

Newby e.a. beweren dat het grote verschil tussen middenstander en boer is dat het de boerenzoon onmogelijk is voor zichzelf te beginnen als hij de boerderij niet erft, terwijl een middenstandszoon (of -dochter) gemakkelijker een eigen zaak kan beginnen. In

Nederland is dat zeker niet algemeen juist. De varkenshouderij is een voorbeeld van een bedrijfstak waar men met relatief weinig grond een bedrijf in kan beginnen. Vandaar het belang van deze tak in Brabant (grote gezinnen).

Het door Newby e.a. gevonden verschil in beroepsmobiliteit tussen middenstand en boeren moet eveneens worden gerelativeerd. Reeds eerder zijn de uitkomsten van de onderzoeken van Pompe en Van den Tillaart e.a. genoemd waaruit blijkt dat ook in het middenstandsmilieu een grote mate van beroepserfelijkheid bestaat (bij Pompe zelfs tot bijna 70% toe). Maar zo groot als bij de boeren van Newby e.a. natuurlijk niet (88%). Van de overeenkomsten tussen middenstanders en boeren lijkt mij de belangrijkste het gevoel van afhankelijkheid dat beide groeperingen soms in grote mate hebben. Afhankelijkheid van 'big business', van de overheid, van de markt (leveranciers, afnemers), ook al zijn er vele mogelijkheden om risico's te spreiden of te verminderen. Het vrijheidsgevoel is een belangrijker drijfveer om zelfstandige te worden en (vooral) te blijven dan commerciële overwegingen.

Ook de door Newby e.a. vermelde spanning tussen boer zijn als leefwijze en als commerciële activiteit, tussen 'the traditional' en 'the rational', wordt bij middenstanders gevoeld. Vooral bij de ambachtslieden is het vak een traditie-gebonden bezigheid, maar ook bij de detailhandel is deze aanwezig in de vorm van klantenbinding en service-oriëntatie. Ook hier weer ontbreekt in het besproken werk de dynamische factor die de technologie is: in hoeverre wordt de rationaliteit opgedrongen door technische ontwikkelingen waaraan niet valt te ontkomen? Een rationaliteit die dikwijls tot gevolg heeft dat men òf het traditionele bedrijf moet opgeven, òf zich enorm in de schulden moet steken.

Van de verschillen tussen middenstanders en boeren lijkt mij erg belangrijk dat de boeren veel gemakkelijker tot organisatie zijn te brengen dan de middenstanders. Alleen een grondige historische analyse van de ontwikkeling van de agrarische produktiewijze kan hier een adequate verklaring voor leveren. Newby e.a. verschaffen die niet.

4. De middenstand en het spel der elites

Het boekje van Joop Ramondt lezen betekent tot slot weer terugkomen op het uitgangspunt van deze collectieve boekbespreking: de kleine zelfstandigen spelen geen enkele rol in het machtsspel van de elites, zij zijn afwezig in de netwerken en zijn nauwelijks vertegenwoordigd in de organen waar het sociaal-economisch beleid wordt gemaakt of voorbereid. Ramondt doet niet meer dan de 'officiële' partijen die daarin meespelen aan het woord laten. Tussen kapitaal en arbeid zit wat hem betreft niets.

Dat het van belang is bij het in kaart brengen van de machts- en onmachtsposities van partijen ook andere klassen dan kapitaal en arbeid te betrekken, wordt bevestigd door de discussie over de positie van de SER, die indertijd door Peper op gang is gebracht³. Peper pleitte daarbij voor afschaffing van de SER. Nu signaleert Geul in een interes-

sant artikel de machtsverschuiving van SER naar wat hij noemt het WRR-complex⁴. 'Dit omvat naast de WRR al die groepen en individuen die betrokken zijn bij de voorbereiding en uitwerking (concretisering) van de WRR-adviezen op sociaal-economische beleidsterrein, onder meer de beide commissies-Wagner.' Het is duidelijk dat het midden- en kleinbedrijf sterk ondervertegenwoordigd is in het WRR-complex, wat een grote verandering betekent t.o.v. het PBO-complex waarin het midden- en kleinbedrijf een belangrijke rol speelt. Dit lijkt mij voor de toekomstige positie van het midden- en kleinbedrijf een uiterst belangrijke ontwikkeling. De navigatoren van Den Haag varen op het kompas van de grote onderneming. Peper dreigt alsnog zijn zin te krijgen.

Noten

1. J.P. Kruijt, Arbeiders en nieuwe middenstand, in: *Zoeklicht en kompas*, Assen, Van Goreum, 1968, blz. 72.
2. A.L. den Broeder, 'Mens en medemens in het midden- en kleinbedrijf', overdruk van *Kroniek van het Ambacht*, 20 (1966), nrs. 2, 3 en 6, p. 8.
3. B. Peper (red.), *De Nederlandse arbeidsverhoudingen: continuïteit en verandering*, Rotterdam, Universitaire Pers, 1973, blz. 129.
4. A. Geul, 'De navigatoren van Den Haag. Machtsverschuivingen in het grensgebied van politiek en maatschappij', *Beleid en maatschappij*, 10 (1983) 4, blz. 112.
 W.R.R. = Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
 S.E.R. = Sociaal-Economische Raad.
 P.B.O. = Publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie.
 Commissie-Wagner = herstel van de marktsector via versterking van het groei-potentieel van ondernemingen.